Tomar'da bildirildiğine göre Sivâsiyye tarikatı, devrinin önde gelen mutasavvıf ve âlimleri arasında yer alan Abdülahad Nûri'ye nisbet edilmektedir. O ayrıca tasavvufî şiirler ve ilâhiler yazmış, çoğu risâle hacminde, dinî-tasavvufî muhtevalı Arapça birçok eser kaleme almıştır. Mürettep divanının İstanbul kütüphanelerinde çeşitli nüshaları vardır (meselâ bk. İÜ Ktp., TY, nr. 1350; Selim Ağa Ktp., Hüdâyî, nr. 1875/21). *Sefînetü'l-evliyâ'* ve *Osmanlı Müellifleri*'nde otuza yakın eserinden bahsedilmektedir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Riyâżü'l-eẕkâr; Mevʿiẓatü'l-ḥasene; Mirʾâtü'l-vücûd ve mirḳātü'ş-şühûd fi'l-merâtibi'l-külliyye ve'l-ḥażerât* (Abdülganî en-Nablûsî tarafından *Risâle-i Ḥażerât-ı Ḫams* adıyla şerhedilmiştir); *Risâle fî cevâzi devrâni's-sûfiyye; Risâletü's-semâiyyeti'n-Nûriyye; Reddü âsâri'l-mütemerridîn*. Son üç eser Türkçe'dir.

BİBLİYOGRAFYA:

Nazmî, *Hediyyetü'l-ihvân*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 495, vr. 147ᵃ; Abdülahad Nûri *Silsilenâme*, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, nr. 172, vr. 86ᵃ; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, III, 358-370; *Sicill-i Osmânî*, III, 204; *Osmanlı Müellifleri*, I, 121-122; Sâdık Vicdânî, *Tomar-Halvetiyye*, s. 116-117; S. Nüzhet Ergun, *Antoloji*, İstanbul 1942, I, 55, 87, 103, 107; *TYDK*, III, 345.

ABDULLAH UÇMAN

ABDÜLAHAD NÛRİ TEKKESİ

(bk. SİVÂSÎ TEKKESİ).

ABDÜLALÎ EFENDİ

XVI. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Türk bestekârı.

Hayatı hakkında bilgi yoktur. El yazması güfte mecmualarında rastlanan eserleri, "şeyh" ve "hâce-i sânî" unvanlarıyla kaydedilmiştir. Bunlardan, kendisinin bir tarikat şeyhi olduğu ve Türk mûsikisinde "hâce" unvanı ile tanınan Abdülkâdir Merâgî'ye nisbetle de "ikinci üstat" kabul edildiği anlaşılmaktadır. Eserlerinin bir kısmının unutulduğu, bir kısmının da Abdülkâdir Merâgî'ye mal edildiği söylenmektedir. "Hâce-i sânî" olarak vasıflandırılması, bestekârlıktaki kudretini göstermeye yeterlidir. Eserlerinden ancak dört tanesinin notası zamanımıza ulaşabilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

S. Ezgi, *Türk Musikisi*, I, 257-260, 262; III, 146-149; IV, 2, 239-240; T. Kip, *TSM Sözlü Eserler Repertuvarı*, s. 52, 203, 227; T. Yılmaz Öztuna, "Abd-ül-Âlî", *İTA*, II, 371-372.

NURİ ÖZCAN

ABDÜLAZİZ

(عبدالعزيز)

(1830-1876)

Osmanlı padişahı (1861-1876).

II. Mahmud'un oğlu ve Abdülmecid'in kardeşi olup annesi Pertevniyal Vâlide Sultan'dır. 7/8 Şubat 1830 gecesi doğdu. Kardeşi Abdülmecid'in saltanatı süresince oldukça serbest bir hayat yaşadı ve itinalı bir eğitim gördü. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'den Arap dili ve edebiyatı ile şer'î ilimleri tahsil etti. Neyzen ve bestekâr Yûsuf Paşa'dan mûsiki dersleri aldı. Aynı zamanda sporla da ilgilendi ve Kurbağalıdere'deki köşkünde ava gitmek, güreşmek, yüzmek ve cirit atmak gibi faaliyetlerle meşgul oldu. Kardeşinin aksine içki ve sefahatten hoşlanmayan ve sade bir hayat yaşayan Abdülaziz, veliahtlığındaki bu mazbut haliyle halkın sevgisini kazandı. Güçlü, sağlıklı ve gösterişli yapısı, halkın kendisine duyduğu güveni arttırıyordu. Abdülmecid'in taklitçiliğe varan aşırı yenilik düşkünlüğünden huzursuz olanlar, onu müstakbel bir Yavuz gibi görmekte ve saltanata geçmesini beklemekte idiler. Abdülmecid'in son yıllardaki sefahatinden ve israfından memnun olmayan yenilik taraftarları bile Abdülaziz'in, kardeşinin ölümü üzerine 25 Haziran 1861'de tahta çıkışını memnuniyetle karşıladılar. Avrupa âdetlerinden hoşlanmayan Abdülaziz'e, Avrupa taklitçiliğinden uzak duracak ve imparatorluğu kurtaracak yegâne kişi gözüyle bakılıyordu.

Sultan Abdülaziz

Abdülaziz'in tahta çıktığı günlerde Osmanlı Devleti'nin durumu son derece karışıktı. Malî buhran son haddine varmış, Karadağ isyanı savaşa dönüşecek bir hal almıştı. Hersek eyaleti de büyük bir karışıklık içindeydi. Avrupa devletleri bunları bahane ederek müdahalelerini arttırıyor ve aracılık teklifinde bulunuyorlardı. Abdülaziz'in Tanzimat'tan vazgeçmesinden endişe eden büyük devletler daha da ileri gitmek eğilimindeydiler. Abdülaziz, tahta çıktıktan birkaç gün sonra bu endişeleri gidermek için bir ferman neşretti. Sadrazama hitaben yazılan bu ferman Bâbıâli'de törenle okundu. Padişah, fermanında, Tanzimat'a devam etmek istediğini ve buna bir delil olmak üzere eski hükümeti aynen iş başında bıraktığını bildiriyor, bilhassa devletin malî itibarının iadesi, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün tebaanın adlî eşitlikten faydalanması gereğini dile getiriyordu. Bu ferman, Batılı büyük devletlerin Tanzimat konusundaki endişelerini kısmen de olsa ortadan kaldırdı.

Karşılaşılan en büyük güçlük malî sıkıntı olduğu için, Abdülaziz hükümetten, önce bu konunun ele alınmasını istedi. Kendisi de aynı gaye ile ilk zamanlarında tahsisatının ve saray masraflarının azaltılmasına razı oldu. Tek hanımla yetineceğini, harem kurmayacağını da vaad etti. Bu vaadlerine uyarak sarayda bol maaş alan gereksiz memurları uzaklaştırdı. Altın, gümüş ve diğer kıymetli eşyanın sarayda kullanılmasını yasakladı. Hassa hazinesinin gelirinden üçte birini devlet hazinesine bırakacağını ilân etti. Siyasî mahkûmlar için genel af çıkardı. Rüşvet ve irtikâp işine karışanları cezalandırdı. Nezâretlerde ve özellikle Serasker Kapısı'ndaki memurlarda da azaltmaya gitti. Alınan bu tedbirlerle devletin malî durumu biraz düzeldi.

Abdülaziz, Fuad Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirdiği Yûsuf Kâmil Paşa'nın teşvikiyle 3 Nisan 1863 tarihinde

Mısır'a bir seyahat yaptı. Burada büyük bir tezahüratla karşılandı. Padişah, Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanından beri âdeta ayrı bir devlet halini almaya başlayan bu Osmanlı vilâyetine gitmekle Mısırlılar'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını kuvvetlendirmeyi amaçlıyordu. Mısır Valisi İsmâil Paşa, tertiplediği muhteşem eğlence âlemleriyle padişahın gözüne girmeyi başardı. Daha sonraki tarihlerde Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını kolaylaştıracak imtiyazları koparmak için uygun ortamı sağlamış oldu. Diğer taraftan, Abdülaziz'in sefahat ve israfa düşmesinde Mısır'daki bu eğlence âlemlerinin de büyük rolü olduğu ileri sürülmektedir. 28 Mayıs 1866'da Mısır verâset usulünün değişmesini sağlayan İsmâil Paşa, 2 Haziran 1866'da padişahtan "hidiv" unvanını aldı ve hidivliğin babadan oğula geçmesi esasını da kabul ettirdi. Hatta daha da ileri giderek padişahtan izin almadan dışarıdan borç para temin etme, harp gemisi satın alma ve Süveyş Kanalı'nın açılışına kendi adına yabancı devlet adamlarını davet etme gibi bağımsız davranışlara kalkıştı ise de Âlî Paşa'nın gayretleriyle buna engel olundu.

Bu sırada karşılaşılan ikinci önemli mesele, dış müdahalelerin artmasına yol açan iç ayaklanmalardı. Tanzimat ve Islahat fermanları ile kendilerine tanınan haklardan memnun olmayan gayri müslim tebaanın ayrılıkçı faaliyetleri gittikçe artmakta idi. Büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerine ulaşmak için bunları vesile sayıyor ve Bâbıâli'ye karşı müdahalelerini arttırıyorlardı. Rusya'nın Balkanlar'da yaşayan Slavlar'ı kışkırtması sonucu çıkan olaylar giderek diğer devletlerin müdahalesine de yol açtı. Batılı devletlerin tahrikiyle Lübnan'da Dürzîler'le Mârûnîler arasında yeniden kanlı mücadeleler başladı. Bütün bu olaylarla sarsılmış olan devlet otoritesini kuvvetlendirmek için yoğun çaba harcandı. Bağımsızlık için 1862'de Karadağ'da çıkan ayaklanma bastırıldı. Fakat benzer olayları önlemek için alınan tedbirlere Rusya ve Fransa karşı çıktığından 1864'te bunlardan vazgeçildi. Bu durum, kısa süre sonra Sırbistan, Romanya ve Girit'te de yeni olayların çıkmasına sebep oldu. Fransa ve Rusya tarafından da olaylar desteklenmekte idi.

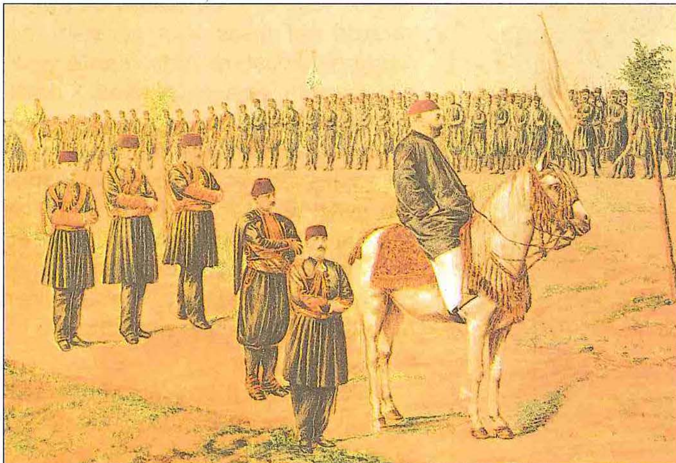
Fransa İmparatoru III. Napolyon, Milletlerarası Paris Sanayi Sergisi'nin açılışı münasebetiyle Sultan Abdülaziz'i Fransa'ya davet etti. Bu vesile ile genel barışı kuvvetlendirecek fikir alışverişinde bulunulabileceğini de İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla bildirdi. Bu sırada İngiliz Kraliçesi Viktorya da padişahı Londra'ya davet edince Abdülaziz her iki daveti de kabul ederek 21 Haziran 1867 tarihinde Avrupa seyahatine çıktı. Böylece Osmanlı tarihinde yabancı ülkelere seyahate çıkan yegâne padişah ve hıristiyan dünyasına dost olarak giden ilk halife Abdülaziz oldu. Fransa ve İngiltere'yi ziyaret eden, bu arada Belçika, Prusya ve Avusturya'ya da uğrayan padişah 7 Ağustos 1867 günü İstanbul'a döndü.

Abdülaziz'in bu gezisi genel barışın sağlanmasında önemli rol oynadı. Avrupa ile olan ilişkiler iyi bir duruma girdi. Ancak Batılı devletlerin destek ve himayesine güvenen isyancılarla yapılan uzun mücadele ve müzakereler sonunda Romanya'da Karol'un prensliği tanındı; Sırbistan kalelerinden Türk ordusunun çekilmesi de kabul edildi (1867). Girit'in Yunanistan'a ilhakı ise reddedildi. Âlî Paşa'nın gayretleriyle Girit'i özel bir yönetime kavuşturan nizamname neşredildi (1867). Ruslar'ın tesiriyle Rum Ortodoks kilisesinden ayrılmak isteyen Bulgarlar'ın arzusu kabul edilerek 1870'te bağımsız Bulgar kilisesinin kurulmasına izin verildi. Böylece Bulgarlar'ın muhtariyet yönünde bir adım daha atmalarına zemin hazırlanmış oldu.

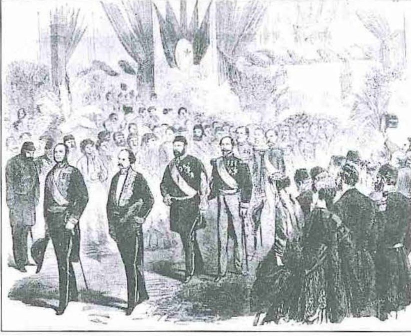
Avrupa'da meydana gelen siyasî gelişmeler, bilhassa Fransa'nın Almanya karşısında yenilgiye uğraması Osmanlı Devleti'ni de etkiledi. Bu şekilde Bâbıâli, reform programının uygulanışında en büyük destekçisi olan Fransa'yı kaybettiği gibi, Rusya da 1856 tarihli Paris Muahedesi'nin kendisini bağlayan hükümlerini tanımadığını ilân etti (1871). Böylece Osmanlı Devleti için Rus tehlikesi yeniden kendini gösterdi; Rusya Balkan milletleri üzerindeki tahriklerini yoğunlaştırdı. Muhtariyet ve istiklâl yönünde ilk hareket 1875'te önce Hersek'te başladı, sonra Bosna'ya yayıldı. İsyancıları Rusya, Sırbistan ve Karadağ destekliyordu. Rusya'nın Balkanlar'ı ele geçirmesini istemeyen Avusturya Başvekili Kont Andraşi'nin hazırladığı ıslahat projesi, isyanın 1876'da Bulgaristan'a da sıçramasına engel olamadı. Bu sırada Selânik'te çıkan bir olayda iki konsolosun öldürülmesi Batılı devletleri harekete geçirdi. Batılı devletler "Berlin Memorandumu" denilen muhtırayı Bâbıâli'ye vermeyi kararlaştırdılar. Ancak muhtıra verilmeden Abdülaziz tahttan indirildi.

Abdülaziz'in, böylesine yoğun dış meselelerle geçen saltanatı döneminde iç meselelerin halledilmesinde de pek başarılı olduğu söylenemez. Islahat ve kalkınma alanlarında yapılan işler, daha çok sadrazamlığa getirdiği kişilere göre değerlendirilmelidir. Bu bakımdan Abdülaziz devri iki döneme ayrılabilir. Tahta çıkmasından 1871'de Âlî Paşa'nın ölümüne kadar olan birinci dönemde yönetim Âlî ve Fuad paşaların elinde kaldı. Birinci dönem, Tanzimat ve Islahat'ın devamı, yeni bazı müesseseler kurulması ve oldukça başarılı bir dış politika uygulanmasıyla geçti. Âlî Paşa'nın vefatından padişahın tahttan indirildiği 1876'ya kadar devam eden ikinci dönemde idarede daha çok Mahmud Nedim ve Midhat paşalar söz sahibi oldular.

Abdülaziz Osmanlı Devleti'nin devamını, Rusya'ya karşı kuvvetli bir askerî güce sahip olmakta görüyordu. Bu se-

Sultan Abdülaziz'in askerî birlikleri teftişi

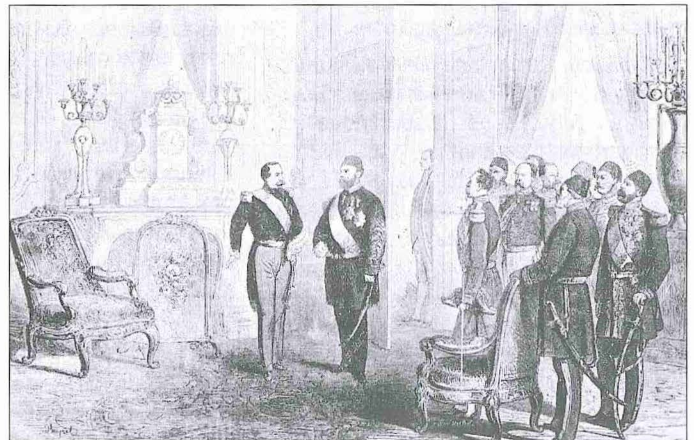

Fransa seyahatinde Sultan Abdülaziz'in Lyon Garı'nda karşılanışı (1867)

beple saltanatı süresince kendi tahsisatından ve borçlanmalarla düzenlenen devlet bütçesinden milyonlarca lirayı bu uğurda harcadı. Avrupa'dan pek çok yeni model silâh satın aldı. Satın alınan büyük çaplı toplarla Boğazlar ve sınır boylarındaki kaleler tahkim edildi, tophane modernleştirildi. Prusya'dan uzman subaylar getirtilerek Mekteb-i Harbiye yeniden düzenlendi (1866). Askerî kanunlar günün şartlarına göre yeniden ele alındı (1869). Askerî rüşdiyeler açıldı. Taşkışla, Gümüşsuyu Kışlası, Taksim Kışlası gibi yeni kışlalar inşa edildi. Bugün İstanbul Üniversitesi olarak kullanılan bina da Harbiye Nezâreti olarak Abdülaziz tarafından yaptırıldı. Abdülaziz denizciliğe de büyük önem verdi. İngiltere ve Fransa ayarında bir donanmaya sahip olabilmek için bütçe gücünün üstünde paralar harcadı. Tersaneler ıslah edildi. Yerli tersanelerde yapılması mümkün olmayan zırhlı gemiler dışarıdan satın alındı. Deniz subayı yetiştirmek üzere İngiliz Hubart Paşa Mekteb-i Bahriye'ye tayin edildi. Bahriye Nezâreti kuruldu. Böylece padişahın merak ve hevesiyle meydana gelen Türk deniz kuvveti dünyada üçüncü sırayı aldı. Abdülaziz'in saltanatı sonunda deniz gücü yirmi zırhlı, dört kalyon, beş fırkateyn, yedi korvet ve kırk üç nakliye gemisinden oluşmaktaydı.

Abdülaziz döneminde ulaşım ve haberleşme alanında da önemli ilerlemeler kaydedildi. Toplam 452 kilometre olan demiryolu şebekesi onun zamanında 1344 kilometreye çıktı. İstanbul'u Paris'e bağlayacak olan 2000 kilometrelik demiryolu imtiyazı Avusturyalı Baron Hirsch'e verildi. Bu hattın saray bahçesinden geçmesi çeşitli itirazlara sebep olduysa da Abdülaziz, "Demiryolu geçsin de isterse sırtımdan geçsin" diyerek konuya verdiği önemi gösterdi. Bu yolun Sofya'ya kadar olan kısmı 1874'te işletmeye açıldı. Diğer taraftan bütçenin elverdiği oranda devlet eliyle de demiryolu inşasına başlandı. Bunlardan ilki olan 99 kilometrelik Haydarpaşa-İzmit hattı 1873'te açıldı. Anadolu'da yabancıların yaptıklarıyla birlikte demiryolu uzunluğu bu dönemde 329 kilometreye çıktı. 1862'de de mevcut karayollarının tamiriyle yenilerinin yapılması işi ele alındı. 1863'te Niş, Bosna ve Vidin'de yeni yollar açıldı. Anadolu'da da Amasya, Samsun ve Kastamonu'da yeni yollar yapıldı. Fakat yabancı sermayenin kara yoluna ilgi göstermemesi ve bütçe imkânlarının da kısıtlı oluşu, bu işin planlı ve süratli bir şekilde ele alınmasını engelledi. Diğer yönden, üzerinde en çok durulan ve başarılan bir başka iş de telgraf şebekesinin bütün vilâyetlere yaygınlaştırılması çalışmalarıdır. Abdülmecid zamanında başlamış olan telgrafçılık gittikçe gelişerek 1864'te 76 merkez faaliyete geçirilmiştir. Abdülaziz'in saltanatı sonunda ise kazalara varıncaya kadar bütün imparatorluk telgraf şebekesi ile birbirine bağlanmıştı. Tuna ve Dicle'de gemi işletilmesi teşebbüsüne de Sultan Aziz zamanında başlanmıştır. Yine bu dönemde İstanbul, Köstence, Varna limanlarıyla İzmir rıhtımının inşası yabancı şirketlere ihale edildi. İdâre-i Azîziyye adı ile bir "seyr-i sefâin idaresi" kurulduğu gibi, Boğaziçi'nde gemi çalıştırmak üzere Şirket-i Hayriyye'ye imtiyaz verildi. Bir yabancı şirkete ihale edilen Galata Tüneli 1874'te işletmeye açıldı. Aynı yıl bir Macar uzmana İstanbul'da itfaiye teşkilâtı kurduruldu.

Abdülaziz'in saltanatı süresince millî eğitim alanında da önemli gelişmeler oldu. 1862'de, devlet dairelerine kâtip yetiştirmek üzere, rüşdiyeyi bitirenlerin gidebileceği Mekteb-i Mahrec-i Aklâm kuruldu; bu mektep 1874'e kadar faaliyetini sürdürdü. 1864'te bir dil okulu açıldı. 1858'de kurulan İnâs Rüşdiyesi 1861'de faaliyete geçti. 1867'den itibaren hıristiyan çocukları da Türkçe imtihanını vermek şartıyla rüşdiyelere alınmaya başlandı. Fransa'nın 1867'de verdiği bir nota ve sürekli ısrarları sonucu 1868'de, tamamen Fransız eğitim sistemine göre öğretim yapan Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) açıldı. Bu okulda müslüman ve gayri müslim çocukları karışık olarak okuyacaklar, eğitim Fransızca, yönetim de Fransızlar'ın elinde olacaktı. 1869'da Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi neşredilerek maarif teşkilâtı yeniden düzenlendi. İlk öğretim mecburiyeti getirildi. Millî eğitim hizmetlerinin bir devlet görevi olduğu kabul edildi. Dinî eğitim yapan müesseselerin dışında çeşitli tahsil kademeleri teşkilâtını kurmak ve yürütmek üzere, maarif nâzırının başkanlığında bir Meclis-i Kebîr-i Maârif kuruldu. 1870'te bu nizamnamenin bütün vilâyetlerde uygulanması için yönetmelik hazırlandı. Aynı yıl telif ve tercüme nizamnamesi neşredildi. 1870'te Dârülmuallimât adıyla ilk kız öğretmen okulu açıldı. 1867'deki Fransız notasında açılması tavsiye edilen dârülfünun, bu tarihten iki yıl sonra neşredilen Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde yer almıştır. Uzunca süren çalışmalardan sonra ilk üniversite olan Dârülfünûn-ı Osmânî, Çemberlitaş'ta yeni inşa ettirilen binada (bugünkü Basın Müzesi) 8 Şubat 1870'te resmen açıldı. Fakat 1871 yılı sonuna doğru yine Abdülaziz tarafından kapatıldı. Cevdet Paşa'nın maarif nâzırlığı zamanında 1874'te Mekteb-i

Sultan Abdülaziz'in Paris'te III. Napolyon'u ziyareti (1867)

Sultânî binasında dârülfünun tekrar faaliyete başladı.

Abdülaziz devrinde teknik ve meslekî eğitimde de ileri adımlar atıldı. Midhat Paşa Niş valisi iken 1860'ta orada ilk defa bir sanat okulu kurdu. Kimsesiz ve yetim çocukların alındığı bu okula "ıslahhâne" adı verildi. 1864'te Sofya ve Rusçuk'ta da ıslahhâneler açıldı. Aynı yıl İstanbul'da Maarif Nezâreti'nin idaresinde bir sanayi sergisi tertiplendi ve bu vesileyle bir de sanayi ıslah komisyonu kuruldu. Yerli malların Avrupa mallarıyla rekabet edebilmesi için yeterli bilgiye sahip eleman yetiştirmek amacıyla Sultanahmet'te bir sanayi mektebi açılmasına karar verildi. Burada çeşitli meslekler öğretildi. 1869'da kız sanayi mektebi, ertesi yıl Heybeliada'daki Mekteb-i Bahriye içinde sivil kaptan mektebi açıldı. 1865'te Yûsuf Ziya Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Tevfik Paşa tarafından kurulan ve Kapalıçarşı esnafının çıraklarına serbest dersler vermeye başlayan Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'nin fazla rağbet görmesi üzerine, cemiyet üyeleri yalnız yetim müslüman çocukların okutulması için Dârüşşafaka'nın kurulmasına karar verdiler. Başta Abdülaziz olmak üzere devlet büyükleri, Mısır hidivi ve bazı kuruluşların verdiği otuz beş bin altın ile mektebin inşasına başlandı. 1873'te lise derecesinde eğitime başlayan bu müessese de böylece memlekete kazandırılmış oldu. Damad Ahmed Fethi Paşa'nın gayretleriyle 1847'de kurulmuş olan ilk müze, 1869'da Müze-i Hümâyun adıyla geliştirildi. Osmanlı ülkesinde eski eser araştırmaları Maarif Nezâreti'nin iznine bağlandı. Yapılacak kazılardan çıkacak eşyanın üçte biri memlekete ait olacaktı. 1866'da Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne adı ile ilk sivil tıp okulu açıldı ve Askerî Tıbbiye binasında ayrı bir dershanede öğretime başladı. 1867'de de eczacılık mektebi açıldı.

Abdülaziz zamanında idarî ve hukukî alanda da önemli adımlar atıldı. Maddelerinin çoğu Fransız sisteminden alınan idarî teşkilât kanunu, önce Midhat Paşa tarafından Tuna vilâyetinde uygulandı. Aksayan yanları düzeltilerek 1864'te ilk vilâyet kanunu çıkarıldı. Bu tarihe kadar Osmanlılar'da uygulanan eyalet teşkilâtı terkedilerek vilâyet sistemine geçildi. Bu mülkî taksimatın her bir derecesinde, üyelerinin çoğu seçimle tayin edilen bir meclis ve şer'iye mahkemelerinin yanı sıra görev yapacak yeni mahkemeler kuruldu (bk. NİZAMİYE MAHKEMELERİ). Kanunun esas hükümlerine göre halk, vilâyetlerdeki meclislere üye seçmek suretiyle vasıtalı da olsa yönetime katıldı. 1868'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere ikiye ayrıldı. Böylece bu meclis bünyesindeki idarî ve adlî işler birbirinden tamamen ayrılmış oldu. Bu arada padişahın bazı yetkileri de daraltıldı. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyete doğru atılmış önemli bir adımdı. Vilâyet meclislerinden gelen üyelerle âdeta bir temsilciler meclisi hüviyeti verilmek istenen Şûrâ-yı Devlet'e eski Meclis-i Vâlâ âzaları da katılacaktı. Şûrâ-yı Devlet, yasama yetkisinin yanı sıra bütçenin hazırlanması ile de görevli idi. Meclis, 10 Mayıs 1868 günü padişahın yaptığı bir konuşma ile açıldı. Abdülaziz konuşmasında, hangi milletten olursa olsun söz sahibi olanların bu meclise katılmalarını ve devlet yöneticilerine yardımcı olmalarını arzu ettiğini belirterek, yeni teşkilâtın yürütme kuvvetiyle yargı kuvvetini birbirinden ayırma esasına dayandığını söyledi. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ise bir yüksek mahkeme niteliği taşıyordu. Müslüman ve gayri müslim üyelerden oluşuyor ve teşkilât yönünden iki kısma ayrılıyordu. Bunlardan ilki, şer'î mahkemelerin dışında kurulan nizamiye mahkemelerinin ceza ve hukuk davaları ilâmlarını temyizle görevli Mahkeme-i Temyîz, diğeri ise Mahkeme-i İstînâf idi. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye kararlarına hiçbir suretle müdahale edilemez ve mahkeme kararı olmadan üyeleri değiştirilemezdi. Bu suretle yürütme kuvveti karşısında yargı kuvvetinin bağımsızlığı güçlendirilmiş oluyordu (bk. DÎVÂN-I AHKÂM-I ADLİYYE).

Öte yandan Tanzimat'tan beri yürütülen Batı usulünde kanunlaştırma faaliyetleri bu dönemde de devam etti. Osmanlı Medenî Kanunu'na hazırlık olmak üzere, Fransız elçisinin tavsiyesiyle kurulan bir komisyon Fransız Medenî Kanunu'nun (Code civil) tercümesine başladı. Buna karşı çıkan Cevdet Paşa'nın teklifi üzerine, fıkıh kitaplarından faydalanmak suretiyle muamelâta dair ve zamanın icaplarına uygun bir kanun hazırlamak için Mecelle Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin on yıl süren çalışmaları sonunda medenî kanun vazifesi görecek olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye hazırlandı (bk. MECELLE-İ AHKÂM-I ADLİYYE).

Abdülaziz devrinde yapılan diğer bir yenilik de yabancılara mülk edinme hakkının tanınmış olmasıdır. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda temas edilen bu mesele, Batılı devletlerin uzun süren baskıları sonunda, 10 Haziran 1868'de beş maddelik bir kanunla halledildi. Buna göre yabancılar, Hicaz bölgesi hariç, Osmanlı ülkesinde mülk edinme hakkını elde ediyorlardı. Yine Batılı sermayedarların en çok şikâyet ettikleri "evkafın mülke tahvili" konusu da 1873'te çıkan bir irade ile çözüme kavuşturuldu. Böylece vakıf mallarının yabancılara satılmasını engelleyen eski kanun ortadan kaldırılmış oldu.

Abdülaziz döneminde bankacılık alanında da önemli adımlar atıldı. Midhat Paşa'nın ziraî kredileri teşkilâtlandırmak ve çiftçiyi desteklemek amacıyla 1863'te Niş'te başlattığı çalışmalar sonunda, 1867'de "memleket sandıkları", yine onun gayretleriyle 1868'de Emniyet Sandığı kuruldu. Ayrıca, Fransız ve İngiliz ortak grubuna 1863'te Bank-i Osmânî-i Şâhâne (Osmanlı Bankası) adıyla bir banka kurulmasına izin verildi. Bir ticaret bankası olarak kurulan bu yabancı sermayeli bankaya daha sonra banknot çıkarma yetkisi de verildi. 1930 yılına kadar Türkiye'de Merkez Bankası'nın görevini bu banka yaptı.

Sultan Abdülaziz zamanında birbiri arkasına yapılan bu yeniliklerin birçoğu Batılı devletlerin baskıları sonucu gerçekleştirilmiştir. Ancak bunları yetersiz gören bazı Türk aydınları bir muhalefet cephesi oluşturdu. Bu cephenin hükümetin icraatına karşı başlattığı tenkitler, bu sırada oldukça gelişen basına da yansıdığı için, ilk sansür nizamnamesi sayılan Kararnâme-i Âlî neşredildi (5 Mart 1867). Bunun üzerine başta Ziya Paşa, Nâmık Kemal ve Ali Suavi olmak üzere devrin bazı aydınları Avrupa'ya kaçarak faaliyetlerini orada sürdürdüler. Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa'nın desteklediği bu aydınlar Yeni Osmanlılar adı ile tanındı.

Abdülaziz devrinde pek çok önemli yapı inşa edildi. Bunların başında Çırağan Sarayı gelmektedir. Avrupa'daki emsallerinden üstün olan bu saray dört milyon Osmanlı altınına mal olmuştur. Beylerbeyi Sarayı da yine bu devirde yapılmıştır. Bunlardan başka Kâğıthane Kasrı tamir edildiği gibi, Çekmece ve İzmit av köşkleri de yine bu dönemde inşa ettirilmiştir. Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Vâlide Sultan tarafından yaptırılan Aksaray'daki Valide Camii 1871'de tamamlandı. Kasımpaşa'da bir yangın sonucu harap olan Câmi-i Kebîr de yine Abdülaziz tarafından iki minareli olarak yeniden yaptırıldı.

Abdülaziz zamanında borçlar 200 milyon altına ulaşmıştı. Bir yılda borç ve faiz olarak ödenen miktar ise on dört milyon altına çıktı. O sıralarda Osmanlı Devleti'nin takip ettiği malî politika, borcu borçla ödemek ve bütçe açığını yeni borçlarla kapatmaktı. Dışarıdan borç alma imkânı olmadığı durumlarda da Galata sarraflarından yüksek faizlerle borç alma yoluna gidiliyordu. Bu malî politika, sonunda devleti iflâsın eşiğine getirdi.

1875 yılı bütçesinde beş milyon altın lira açık vardı ve artık iç ve dış borçlanma imkânı da kalmamıştı. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Rus elçisi General Ignatiyef'in tavsiyesine uyarak, bütün Avrupa'nın hışmını Osmanlı Devleti üzerine çeken bir tedbire başvurdu. 6 Ekim 1875 tarihli bir kararla, devletin borç taksidi ve faiz olarak ödediği yıllık on dört milyon liranın yarısının beş yıl için kesileceği, buna karşılık yüzde beş faizli "esham" verileceği ilân edildi. Bu eshama gümrük, tuz, tütün gelirleriyle Mısır vergisi karşılık gösterilmişti. Hükümet bu yedi milyonun beş milyonu ile bütçe açığını kapatacak, iki milyonu ile de Rumeli'deki askerî harekât masraflarını karşılayacaktı.

Karar içte ve dışta büyük yankı uyandırdı. Avrupa'da, ellerinde Osmanlı tahvili bulunanlar Türk elçilikleri önünde gösterilere başladılar. Avrupa gazetelerinde Türkler aleyhine ağır yazılar çıktı. Bu durum devletin itibarını düşürdüğü gibi, İngiliz ve Fransız halkını da Osmanlılar'a düşman yaptı. Esasen Rus elçisinin amacı da buydu. Diğer taraftan Hersek'te gelişen olaylar Avrupa devletlerini yeni kararlara itti. Devlet adamları arasındaki mücadele de günden güne artmaktaydı.

Midhat ve Hüseyin Avni paşalar Abdülaziz'i hem devlet için, hem de kendileri için zararlı gördüklerinden düşmanca bir tavır içinde idiler. Bu arada İstanbul medreselerindeki talebeleri de el altından kışkırtıyorlardı. 10 Mayıs 1876 günü Fatih, Bayezid ve Süleymaniye medreseleri talebeleri dersleri boykot ederek gösterilere başladılar. Bunlara Şirvânîzâde Ahmed Hulûsi ve Gürcü Şerif Efendi gibi üst rütbede bazı âlimler de katıldı. Harekât planı, bu sırada görevinden azledilmiş bulunan Midhat Paşa'nın Topkapı dışındaki konağında yapılmıştı. Midhat Paşa, talebelere verilmek üzere para da göndermişti. Nümayişçiler Yıldız Sarayı'nın önüne kadar gelerek şeyhülislâm ile sadrazamın azledilmesini istediler. Abdülaziz 12 Mayıs cuma günü, sadrazamlığa Mütercim Rüşdü Paşa'yı, şeyhülislâmlığa Hasan Hayrullah Efendi'yi, seraskerliğe de Hüseyin Avni Paşa'yı tayin ettiğini, Midhat Paşa'nın da Meclis-i Vükelâ üyeliğine memur edildiğini ilân etti. Böylece talebenin gösterisi son buldu.

Mütercim Rüşdü, Midhat ve Hüseyin Avni paşalarla Hasan Hayrullah Efendi ekibi iş başına geldikten sonra planlarının ikinci safhasını, yani Abdülaziz'in hal'ini ele aldılar. İşe devrin anlayışına göre şeriata uygun bir şekil vermek gerekiyordu. Bunun için Fetva Emini Kara Halil Efendi, şeyhülislâm vasıtasıyla Midhat Paşa'nın konağına davet edildi. Midhat Paşa kendisine, "Padişah mülk ve milleti tahrip ve müslüman beytülmâlini israf etti. Halkın halini ıslah için tahttan indirilmesi düşünülüyor. Buna şer'an cevaz var mıdır?" diye sordu. Kara Halil Efendi de, "Bu hayırlı işe çarşaf kadar fetva veririm" dedi. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa'nın, Dolmabahçe Sarayı'nı askerle sarıp veliaht Murad Efendi'yi alarak Serasker Kapısı'na getirmesine ve orada Murad'a biat edilip Abdülaziz'in hal'edilmesine karar verildi. Olayların yatıştığını zanneden Abdülaziz ise bütün bu olup bitenlerden habersizdi.

Hal' kararının uygulanması, Hüseyin Avni Paşa'nın Paşalimanı'ndaki yalısında toplanan kumandanlar arasında 26 Mayıs 1876 günü tekrar gözden geçirildi. Tarih olarak 31 Mayıs kararlaştırıldı; fakat beklenmedik bazı olaylar yüzünden 30 Mayıs'a alındı. Sultan Abdülaziz önce Dolmabahçe Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na getirildi. Burada kendisine III. Selim'in dairesinin ayrılmış olduğunu görünce müteessir oldu. "Beni de amcam Sultan Selim gibi burada bitirmek istiyorlar" dedi. Üstelik dairede oturacak yer yoktu. Kendisinin ve çocuklarının o sırada yağan yağmurdan sırılsıklam olmuş bir halde ortada kalması, eski hükümdarı büsbütün incitmişti. Bir müddet sonra hazırlanan odaya geçince de Sultan Murad'a bir mektup yazdı ve kendi isteğiyle Fer'iye Sarayı'na nakledildi (1 Haziran 1876). Fakat 4 Haziran 1876 günü odasında bilek damarları kesilmiş bir vaziyette bulundu.

Devlet ricâlinden olay yerine ilk önce serasker Hüseyin Avni Paşa geldi ve ilk işi hâlâ bağırışarak ağlamakta olan saray halkını susturmak oldu. Yine onun emriyle Abdülaziz'in naaşı Fer'iye Karakolu'nun kahve ocağına taşındı, bir ot yatağın üzerine yatırılıp üzerine bir perde örtüldü. Haberi daha sonra öğrenen diğer devlet ricâli de Fer'iye Sarayı'na gelmeğe başladılar.

Elçilik hekimlerinin de katıldığı on dokuz kişiden kurulu bir doktorlar heyetinin Abdülaziz'i muayene ederek bir rapor hazırlaması kararlaştırıldı. Ancak Marko Paşa başta olmak üzere bazı doktorlar, eski hükümdarın naaşının karakolda bulunduğu durumdan müteessir olarak, muayeneye fiilen katılmadılar. Ayrıca, Hüseyin Avni Paşa, doktorların naaşı etraflı şekilde muayene etmelerine mâni oldu.

Doktorlar heyeti bunun üzerine sathî bir muayeneden sonra, kendilerine gösterilen makasın bu yaraları vücuda getirebileceği kaydıyla iktifa ederek müphem ifadeler bulunan bir rapor hazırladı. Raporun tanziminden sonra, eski padişahın naaşı Topkapı Sarayı'na nakledilerek, burada yıkandı ve II. Mahmud Türbesi'ne defnedildi. Vefat haberi 6 Haziran 1878 tarihli *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde intihar olarak ilân edildi. Diğer gazeteler de hemen aynı mealde yazılar yazdılar.

Abdülaziz karakter itibariyle istibdada ve israfa meyyaldi. Saltanatının ilk döneminde Âlî ve Fuad paşalar onun bu eğilimlerini mümkün olduğu kadar dizginlemişlerdi. Fakat bu iki devlet adamının ölümünden sonra Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığa gelmesi, Abdülaziz'de büyük değişiklikler yapmış ve gerçek eğiliminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Saltanatının ilk yıllarında başlattığı tasarruf tedbirlerini daha sonra terkederek israfa başlamıştır. Abdülaziz'in Batılı yanı hiç yoktur. Fransızca öğrenmemiş, Avrupa ilim ve kültürü ile temas etmemişti. Türk mûsikisini çok iyi bilir, mükemmel ney ve lavta çalardı. Yalnızca iyi bir icracı olmakla kalmayan Abdülaziz, Osmanlı padişahları arasında bestekâr olarak da yerini almıştır. Hicazkâr ve şehnaz makamlarını çok sevdiği için, zamanındaki birçok şarkı ve marşın bu makamlarda bestelendiği bilinmektedir. Eserlerinden bir hicaz sirto ile iki şarkısı günümüze ulaşmıştır. Padişah olduktan sonra, Abdülmecid'in kurdurduğu saray orkestra ve bandolarını kaldırarak yerine Türk mûsikisi saz takımını koydurması, pek çok Türk bestekâr ve hânendeyi koruması, opera ve tiyatro yerine orta oyunu seyretmesi, millî kültürü ihya edeceği konusundaki ümitleri kuvvetlendirmişti. Fakat Avrupa'ya gidip geldikten sonra

onun bu yönünün de değiştiği görülmektedir. Avrupa'da gördüğü servet ve refahın nasıl elde edildiğine bakmaksızın sadece dış görünüşünün cazibesine kapılan Abdülaziz, onları taklide özendi. Bir yandan Avrupa'daki emsallerini aratmayacak saraylar ve köşkler yaptırırken diğer yandan da sarayda tekrar orkestra ve bando takımı kurdurdu, ordu bandolarını çoğalttı.

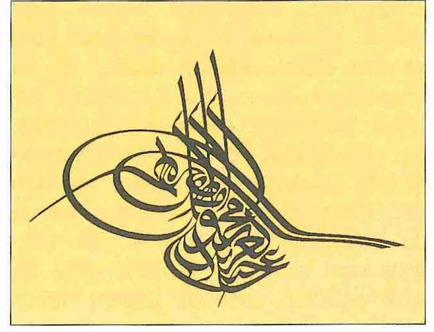
Zeki bir insan olan Abdülaziz, memleketin tam bir dikta rejimiyle yönetilemeyeceğini biliyordu. Kanun hâkimiyetinin esas kılınması, hükümet işlerinin hükümet adamlarına bırakılması gerektiğine inandığı halde, hükümdarların düşünce ve kararlarında serbest ve bağımsız olmasının saltanat icabından olduğu fikrinden de kendisini alamıyordu. Devlet işleriyle kafa yormak istemeyen, her güçlüğe devlet adamlarının çare bulması gerektiğine inanan Abdülaziz, boş zamanlarında resim de yapardı. Topkapı Sarayı Müzesi, Kahire Menyel Sarayı Müzesi ve Aksaray Vâlide Camii'nde bulunan yazılarına bakarak celî-sülüste iyi bir hattat olduğu söylenebilir.

Alafrangalığı dinsizlik sayan Abdülaziz iyi niyetli, dindar, her sabah Kur'ân-ı Kerîm okuyan, son derece vakar sahibi bir kimse idi. Ara sıra devrin âlimlerini huzurunda münakaşa ettirir ve kendisi de bu ilmî tartışmalara katılırdı.

Abdülaziz'in Ölümü Meselesi. Abdülaziz'in intiharı veya öldürülmesi hadisesi günümüze kadar devam eden ve ara sıra çeşitli sebep ve vesilelerle aktüel hale gelen bir konudur. Bu mesele olaydan hemen sonra başlamış ve bu konuda pek çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Söylentilerin arttığı bir sırada, Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisi Mahmud Celâleddin ve Mâbeyinci Râgıb beylerle sorgu hâkimi Fındıklılı Mehmed Efendi, Abdülaziz'in öldürüldüğü konusunda Sultan II. Abdülhamid'e bir arîza takdim ettiler. Mahmud Celâleddin Paşa'nın gelini olan saraylı Pervin Felek Hanım'ın Abdülaziz'in öldürüldüğüne dair ifşaatına dayanan bu arîza üzerine padişah tahkikat açtırdı.

Sultan Abdülaziz'in hal'inde ve hal'inden sonra korunması görevinde bulunanlarla hizmetine tayin edilen şahıslar tesbit edilerek teker teker sorguya çekildiler. Neticede Abdülaziz'in ölümünün intihar olmayıp katil olduğu kanaatine varılınca, II. Abdülhamid "velî-i maktûl" sıfatıyla dava açmak zorunda kaldı. Padişah, öldürme emrini veren Sultan Murad hakkında şer'an ve kanunen ne yapılması gerektiğini Şeyhülislâm Uryanîzâde Ahmed Esad, Dahiliye Nâzırı Mahmud Nedim, Tunuslu Hayreddin paşalarla Mahmud Celâleddin Paşa'dan müteşekkil bir heyetin kararına havale etti. Heyet, 16 Nisan 1881 tarihinde, Sultan Murad'ın derhal tutuklanmasına ve fevkalâde bir mahkeme kurularak yargılanmasına karar verdi.

Abdülhamid, bundan sonra ne yapılması gerektiğine Başvekil Said Paşa, şeyhülislâm, dahiliye nâzırı ve Hariciye Nâzırı Âsım Paşa'nın karar vermesini istedi. Onlar da meseleyi inceledikten sonra 30 Nisanda, Abdülaziz'in suikasta kurban gittiğine ve cinayetin faillerinin ortaya çıkmış olduğuna işaret ederek derhal yargılanmalarına, mahkeme yerinin de padişahın iradesiyle belirlenmesine karar verdiler. Bunun üzerine Abdülhamid, hükümet üyelerinin emin olmaları için öldürme olayına karışmakla itham edilen ve bu sırada tutuklu bulunan kimselerin vekiller heyeti huzurunda da dinlenmelerini, ayrıca bu işle ilgili oldukları anlaşılan Rüşdü ve Midhat paşaların da tevkifleriyle muhakemelerinin yapılması için olağan üstü bir meclis toplanması gerektiğini hükümete bildirdi.

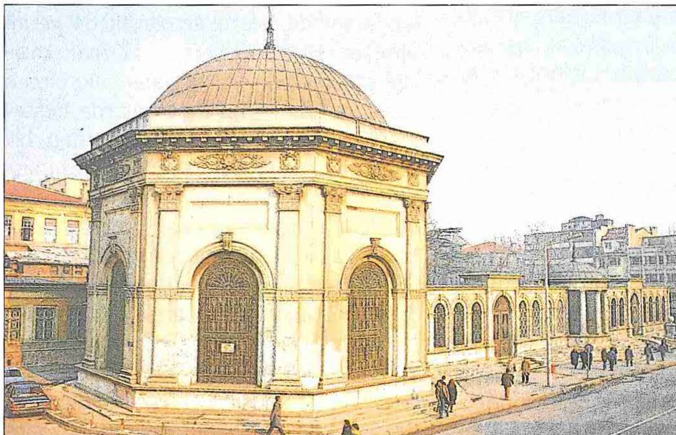

Sultan Abdülaziz'in tuğrası

Başvekil Said Paşa'nın başkanlığında sarayda toplanan vekiller heyeti, sanıklardan bazılarını getirtip dinledi. Nihayet, Malta Karakolu yanına bir büyük çadır kurularak halka açık yargılamanın orada yapılmasına karar verilerek durum padişaha bildirildi (14 Haziran 1881).

Bu sırada Aydın valisi bulunan Midhat Paşa gelişmelerden haberdar olmuş ve Fransız konsolosluğuna sığınmıştı. Adliye Nâzırı Cevdet Paşa'nın serbest olarak sorgulanacağını bildirmesi üzerine Midhat Paşa 19 Mayıs 1881 günü hükümete teslim edilmişti. Cevdet Paşa bir heyetle birlikte İzmir'e giderek Midhat Paşa'yı vapurla İstanbul'a getirdi (22 Mayıs). Manisa'da oturmakta olan Mütercim Rüşdü Paşa ise hasta olduğu için sorgulaması İzmir'de yapılarak tekrar Manisa'ya dönmesine izin verildi.

Yıldız Mahkemesi olarak tarihe geçen ve 27 Haziran 1881'de Yıldız Sarayı içinde kurulan çadırda çalışmalarına başlayan mahkemenin başkanlığına İstînâf Mahkemesi Başkanı Ali Sürûrî, ikinci başkanlığa aynı mahkemenin ikinci başkanı Hiristo Forides efendiler, müddeiumumiliğe Latif Bey, âzalıklara da Alman mühtedisi Emin, Tevfik ve Hüseyin beylerle Takavur Efendi tayin edildiler. Muhakeme üç gün içinde altı celse devam etti ve sanıkların temyiz etme hakları saklı kalmak üzere sona erdi.

Mahkemenin kararına göre Pehlivan Mustafa, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa ile Mâbeyinci Fahri Bey bilfiil taammüden öldürme olayına katıldıklarından dolayı; Midhat, Mahmud, Nûri paşalarla Binbaşı Necib ve Binbaşı Nâmık Paşazâde Ali beyler de suç ortağı sayıldıklarından idama, diğerleri ise çeşitli ceza-

Sultan Abdülaziz'in türbesi Çemberlitaş - İstanbul

lara çarptırıldılar. Midhat Paşa'nın Temyiz Mahkemesi'ne yaptığı itiraz da incelenerek reddedildi (8 Temmuz 1881).

Sultan Abdülhamid, kan dökmekten son derece sakındığı için, elindeki şer'î ve kanunî i'lâmlara rağmen hükmü tasdik veya cezayı hafifletmeden önce bir kere de askerî, mülkî ve ilmiye ricâlinin fikirlerini öğrenmek istedi. Bu maksatla 20 Temmuz 1881 günü Yıldız Sarayı'nda, emekli olan ve görevde bulunan devlet adamlarından ve askerlerden oluşan yirmi beş kişilik olağan üstü bir meclis topladı. On beş kişi idam hükmünün tasdikini, on kişi de cezanın hafifletilmesini istedi. Mahkeme kararlarının tamamen uygulanmasını isteyenler arasında Zabtiye Nâzırı Hâfız Ahmed Paşa, Erkân-ı Harbiyye reis vekili Müşir Edhem Paşa, Maarif Nâzırı Kâmil Paşa, Adliye Nâzırı Cevdet Paşa, eski serasker Hüseyin Hüsnü Paşa ve Plevne kahramanı Serasker Gazi Osman Paşa da bulunuyordu. Padişah yaveri Gazi Ahmed Muhtar Paşa, eski sadrazamlardan Kadri Paşa, Ârifî Paşa ve Tunuslu Hayreddin Paşa, Başvekil Said Paşa ve yine eski başvekillerden bu toplantıya başkanlık eden Safvet Paşa gibi ünlü devlet adamları da cezanın hafifletilmesini isteyenler arasında idiler. Abdülhamid, cezaların aynen uygulanmasını isteyenler ekseriyette olmalarına rağmen, idam cezalarını müebbet küreğe çevirdi. Mahkûmların cezalarını Tâif'te çekmelerine karar verildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. M. Cavid Baysun), Ankara 1986, II-IV; a.mlf., *Ma'rûzât* (nşr. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 22-41, 56-60, 196-206, 222-236; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, İstanbul 1294, Ks. I, s. 66-226, 294-296, 398-401; İstanbul 1295, Ks. II, s. 254-272; a.mlf., *Devr-i Sultan Abdülaziz*, İstanbul 1319; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat* (haz. İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s. 37-127; Mehmed, *Hakâiku'l-beyân fî hakkı Abdilaziz Han*, İstanbul 1324; Tevfik Nûreddin, *Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı, 1293 Vekāyi'i*, İstanbul 1324; Midhat Paşa, *Mir'ât-ı Hayret, Sultan Abdülaziz Han Merhûmun Esbâb-ı Hal'i* (nşr. Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa*, İstanbul 1325, s. 133-169; Süleyman (Paşa), *Hiss-i İnkılâb yahut Sultan Aziz'in Hal'i ile Sultan Murâd-ı Hâmis'in Cülûsu*, İstanbul 1326; Hayreddin, *Vesâik-i Târihiyye ve Siyâsiyye Tetebbuâtı*, İstanbul 1326, V, 82-85; Hüseyin Hıfzı, *Sultan Aziz Devri*, İstanbul 1326; Ahmed Sâib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, Kahire 1326; Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (trc. Ali Reşâd), İstanbul 1328, s. 169-247; Mehmed Memduh (Paşa), *Mir'ât-ı Şuûnât*, İzmir 1328; a.mlf., *Esvât-ı Sudûr*, İzmir 1328; a.mlf., *Hal'ler ve İclâslar*, İstanbul 1329; E. Driault, *Şark Meselesi* (trc. Nâfiz), İstanbul 1328, s. 248-271; Reşid İbrahim, *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, Sultan Aziz'in Şehâdetine Asıl Sebep Ne İdi?*, Berlin 1333; Henri Elliot, *İntihar mı, İmâte mi? yahut Vak'a-i Sultan Aziz*, İstanbul, ts.; A. Ayhan [Oruç], *Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?*, I, İstanbul 1927; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940-53, I-III; a.mlf., *Hoş Sadâ*, s. 19-23; a.mlf., "Hâtıra-i Âtıf", *TTEM*, sy. 7 (84) (1926), s. 40-54; a.mlf., "Sultan Abdülaziz'e Dâir", *a.e.*, sy. 9 (86), s. 177 vd.; a.mlf., "Abdülhamîd-i Sânî'nin Notları", *a.e.*, sy. 13 (90), s. 60-68; sy. 14 (91), s. 89-95; sy. 15 (92), s. 152-159; A. Kemâlî Aksüt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944; Halûk Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, Husûsî, Siyâsî Hayatı, Devri ve Ölümü*, İstanbul 1949; S. Ezgi, *Türk Musikisi*, V, 491-492; Mahmud R. Gazi Mihal, *Türk Askerî Muzıkaları Tarihi*, İstanbul 1955, s. 59-81; İ. H. Danişmend, *Kronoloji*, İstanbul 1961, IV, 197, 256-264; *İbretnümâ, Mâbeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler* (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1968; İ. H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, Ankara 1987; a.mlf., *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara 1967; a. mlf., "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dâir Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risâlesi", *TTK Belleten*, VII/28 (1943), s. 349-373; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 1-348; a.mlf., "ʿAbd al-ʿAzīz", *EI²* (İng.), I, 56-57; Necib Âsım, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati", *TOEM*, XLIX (1916); Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı, Katil mi?", *TTEM*, sy. 6 (83), (1926), s. 321-335; B. Şehsuvaroğlu, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1967, s. 41-51; Efdalüddin—T. Yılmaz Öztuna, "Abdülaziz", *İTA*, II, 332-347; A. H. Ongunsu, "Abdülaziz", *İA*, I, 57-60.

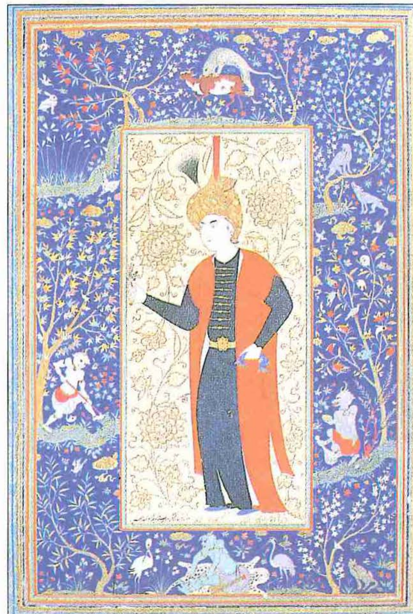

CEVDET KÜÇÜK

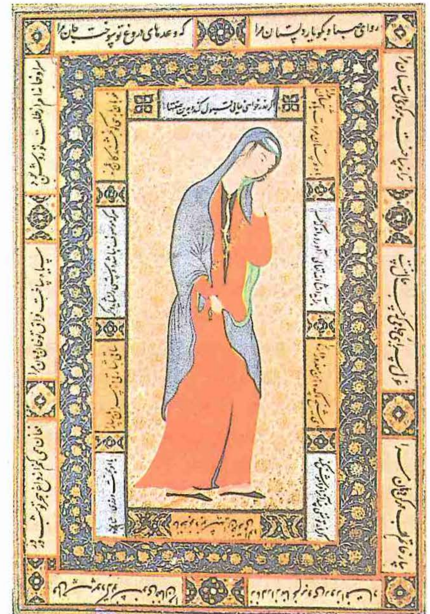
ABDÜLAZÎZ b. ABDÜLVEHHÂB
(عبدالعزيز بن عبدالوهاب)

Hoca Abdülazîz adıyla tanınan XVI. yüzyıl Safevî devri tasvir sanatçısı.

Âlî onun İsfahanlı, Kādî Ahmed ise Kāşânlı olduğunu kaydeder. Doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Şah Tahmasb'ın Tebriz'deki saray nakışhanesinde yetişti. Şaha resim ve nakış dersleri vererek onun bu sanatla daha çok ilgilenmesini sağladı. Belki de bu sebeple Hoca Abdülazîz ismiyle anıldı ve bu imzayı kullandı. "Behzâd'ın talebesi" (Şâkird-i Behzâd) imzalı tasvirinden dolayı onu büyük minyatür sanatkârı Behzâd'ın öğrencisi kabul etmek mümkün olduğu gibi, sanatında usta ve eşsiz bir musavvir olduğu konusunda birleşen kaynakları da göz önüne alarak, kendisini sanatta Behzâd'a en yakın sanatçı saydığı veya onun çok fazla tesirinde kaldığı da düşünülebilir.

İşlediği bir suç yüzünden Şah Tahmasb tarafından burnu ve kulakları kesilerek cezalandırıldı. Kādî Ahmed, suçunun kötü niyetli kişilerle iş birliği yaparak şahın mührünü taklit etmek olduğunu bildirir. Âlî ise, talebesi Molla Ali Asgar ile birtakım kötülüklere karıştıkları için, şahın hareminde hizmet

Abdülazîz b. Abdülvehhâb tarafından resimlenmiş olan *Şah Tahmasb Albümü*'nde bir Safevî sultanı ve bir genç kız tasviri (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr. 2161, vr. 52ᵇ-53ᵃ)